במה מפטירין ובמה אין מפטירין

אביעזרי פרנקל, רחובות

מבוא

"...זה הכלל, לעולם המפטיר הולך לאחר הפרשה שקרא באחרונה..." (מרדכי, מגילה, פרק "בני העיר", תתלא); כגון, אם קוראים משלושה ספרי תורה, ההפטרה היא מהעניין שקראו בו בספר האחרון: ר"ח אדר (ב) שחל להיות בשבת, מוציאין שלושה ספרי תורה. בראשון קורא בפ' השבוע, בשני של ר"ח ובשלישי "בפ' שקלים, ומפטירין ביהוידע הכהן" (מגילה כט ע"ב), שהיא מעניין השקלים: "כסף נפשות ערכו" (מלכים ב יב).

ברצוננו לעקוב אחרי כלל זה, הידוע בשם "מפטירין בדסליק מיניה", כלומר מפטירין מהעניין שסיימו בו, מלשון "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", כדברי האבודרהם בסדר שחרית של שבת (מובא במקורות רבים, כגון בשערי אפרים שער ט סעיף י"א), שם מובאים טעמים נוספים לשם "הפטרה" ("הפטורה" בלשון אחרוני אשכנז). סיכום נימוקים לשם "הפטרה" מובא בעמודי המבוא של "חזון המקרא" לרב יששכר יעקבסון. בכוונתנו, אם כן, לעמוד על תקפו של כלל מנחה זה, מתי הוא נשמר, ומתי הוא מופר, ללא דיון פרטני מדי. לא ניכנס לנושא הכולל "הפטרה". הרוצה לישב על מדוכה זו יוכל להתחיל מהערך רב-ההיקף "הפטרה" באינציקלופדיה התלמודית. ראינו כבר שההפטרה בפ' שקלים מתיישבת עם הכלל.

הכלל נשמר גם בקריאות חריגות

אמנם במרדכי שם נאמר, "ויש חולקין ואומרין להפטיר בר"ח משום תדיר ושאינו תדיר, תדיר קודם. אך אין הדבר נכון, דאדרבא, של ר"ח קודם משום שהוא תדיר, והמפטיר מפטיר בדסליק מיניה, וכן פירש ר"י בפרק ב' דשבת, בשבת ור"ח חנוכה". ואכן, סדר הקריאה בספרים היא לפי תדירות יורדת של היום: שבת שתדירה מכולן, קריאתה קודמת; ר"ח שתדירה פחות נקראת אחריה, ופ' שקלים, שתדירה אף פחות מר"ח, נקראת לאחרונה.

אשר ל-"וכן פירש ר"י בפרק ב' דשבת...", שמוזכר במרדכי שם פעמיים, נראה שהכוונה לשבת כג ע"ב, ששם בתוס' ד"ה "הדר פשטה", כפי שהוא לפנינו, מובא פירושו של הרשב"א (ולא הר"י): "ונראה לרשב"א, כשחל ר"ח טבת להיות בשבת, שיש להפטיר בנרות דזכריה {"...ואמר, ראיתי והנה מנורת זהב כלה וגלה על ראשה, ושבעה נרתיה עליה..." זכריה ד ב'}, משום פרסומי ניסא, ולא ב"השמים כסאי" שהיא הפטרת ר"ח. ועוד, כיון שהמפטיר קורא בשל חנוכה, יש לו להפטיר מעניין שקרא. ומה שמקדימים לקרות בשל ר"ח, ... כיון שניתן לעשות שניהם: תדיר {ר"ח} ופרסומי ניסא, עושים שניהם, ותדיר קודם. אבל היכן שאי אפשר לעשות שניהם {כגון קריאת הפטרה}, פרסומי ניסא עדיף. ... ועוד נראה לרשב"א שעל כן הקדימו של ר"ח, כדי שהמפטיר יקרא בשל חנוכה ויפטיר בנרות דזכריה". גם בשבת שם מביא המרדכי, רעד, בשם הר"י, שיש להפטיר בנרות דזכריה.

כדי להסביר את המשך הדברים, נקדים ונביא כאן את דעתו של רבי טבי במגילה כט ע"ב, שהטעם שבר"ח אדר שחל להיות בשבת קורין בפ' שקלים הוא משום דכתיב "זאת עלת חדש בחדשו" (במדבר כח י"ד); "אמרה תורה, חדש והבא קרבן {קרבנות צבור החדשים, הקרבין מחודש ניסן ואילך} מתרומה

חדשה". ורב שם אכן סבור שקריאה של פ' שקלים היא קרבן התמיד, שבהמשכה קרבן שבת ור"ח, שבו נאמר: "זאת עלת חדש בחדשו", כדרבי טבי (ואילו שמואל חולק וסובר שפ' שקלים היא "כי תשא", כפי שאנו נוהגים). והיות ולכל הדעות ההפטרה של שבת שקלים היא ביהוידע הכהן, מסיקה שם הגמרא, אליבא דרב, שכשם שעניין השקלים כלול בקרבן ר"ח, כך ר"ח כלול ב"כסף נפשות ערכו" של השקלים ביהוידע הכהן—כדרבי טבי. בלשון מודרנית היינו אומרים: ר"ח ופ' שקלים מתייחסים זה לזה ביחס סימטרי. (דוגמה ליחס שאינו סימטרי: אם א' אח של ב', לא נובע שב' אח של א'.)

בהמשך המרדכי שם מובא שגם בר"ח ניסן שחל להיות בשבת (שאף בו מוציאין שלושה ספרי תורה, ובספר האחרון קורא בפ' "החדש הזה לכם ראש חדשים..." (שמות יב)) מפטירין בדסליק מיניה, ביחזקאל מה (קריאות והפטרות של ארבע פרשיות נקבעו כבר בתלמוד, מגילה ל ע"א). והצד השווה בין הפטרת שקלים להפטרת החדש היא שבשתיהן מוזכר ר"ח; בשקלים, כדרבי טבי, כפי שהקדמנו למעלה, ובהפטרה של פ' החדש נאמר "...בראשון באחד לחודש..." (שם י"ח). אך בראש חדש טבת שחל להיות בשבת (שגם בו מוציאין שלושה ס"ת, ובאחרון קורין בפ' הנשיאים), ההפטרה של שבת חנוכה נדחית, לפי שאין בה אזכור של ר"ח, ולכן קורין "השמים כסאי", כדי להודיע שר"ח נקבע בזמנו. וכן מובא במס' סופרים פרק י"ב הלכה ז'. "אבל בסדר רב עמרם גאון יש שמפטיר בנרות של זכריה, וכן פירש ר"י בר' יהודה, וכן פירש ר"י פרק ב דשבת, משום דפרסומי ניסא עדיף". גם בשו"ת התשב"ץ חלק ב סימן א מובא שמפטירין בנרות דזכריה "מפני שהיא מעניין הפרשה שקרא המפטיר". בטור ובשולחן ערוך נפסק שמפטירין בדסליק מיניה בשבתות אלה: בסימן תרפ"ד לענין שבת חנוכה ור"ח (ועיין בבית יוסף שם); ובסימן תרפ"ה לענין פ' שקלים, ובאחרונים (שערי אפרים שער ט סעיף כ"א ומשנה ברורה סימן תרפה סעיף ד ס"ק י"ג, ועוד) לענין פ' החדש. (ואם אתה עדיין חושב על הדוגמה הנ"ל: ייתכן שב' אחות של א'.)

הכלל "מפטירין בדסליק מיניה" בפעולה

לאחר שראינו שהכלל מפטירין בדסליק מיניה נשמר, לפי רוב הדעות, בשלושת השבתות החריגות שהזכרנון למעלה, נתבונן ביישומו "בשטח".

במהדורא תנינא, או"ח סימן יא, כותב הנודע ביהודה: "מעשה אירע בשבת ר"ח אדר בבהכ"נ של בחורים, שטעה הקורא": לאחר ספר ראשון של פ' השבוע הוא פתח הספר השלישי והחל לקרוא בו פ' שקלים. באמצע הקריאה הוא נוכח בטעותו, "ובאו אצלי לחדרי לשאול, והוריתי שיסיים פ' שקלים כיון שכבר התחיל", ואח"כ יקרא משבת ור"ח מה שאמור היה להיות הספר השני. "ושאלו אותי איזה הפטורה יאמרו, והוריתי שיאמרו 'השמים כסאי', דהיינו הפטורת שבת ר"ח"—ולא ההפטרה של שבת פ' שקלים.

כמו רוב השאלות בענייני קריאת התורה, גם שאלה זו היתה שאלה של "זמן אמיתי", והתשובה של הנוב"י בעניין זה היא נתות שלאחר מעשה של הוראתו. "...כל זה הוריתי ברגע בשעת מעשה, ולא היה פנאי לעיין, ואח"כ בינותי בספרים...". (הבעייתיות של שאלות מסוג זה נחשפת בכשרון ומשורטטת באמנות בהקדמה לספר "שערי אפרים" לר' אפרים מרגליות, ספר שזכה לתהודה רבה ומובא רבות הלכה למעשה במשנה ברורה.) לאחר שהוא מצדיק לגמרי הוראתו הראשונה להמשיך בקריאת פ' שקלים, הנוב"י פונה לעניין ההפטרה.

מהגמרא במגילה כט ע"ב ומהמרדכי שהבאנו לעיל יוצא שהפטרת פ' שקלים כוללת גם עניין שקלים וגם עניין ר"ח. ולכן, "אף שסיימו בשל ר"ח, ראוי להפטיר ביהוידע שכולל שתיהן, שקלים ור"ח. וכבר חשבתי

שטעיתי בהוראתי אשר הוריתי להפטיר 'השמים כסאי', ותוך רגע נתישבתי שיפה הוריתי...": המרדכי סובר שבשבת פ' שקלים ור"ח מפטירין ביהודיע לא רק מהטעם שהפטרה זו עניינה בשקלים ור"ח כאחת, אלא גם משום דסליק מיניה, כי הרי טעם אחרון זה מובא בראשית דבריו שם. והנוב"י סבור שגם בהפטרת "השמים כסאי" כלול עניין השקלים, דכתיב בה "... אי זה בית אשר תבנו לי...שוחט השור...כאשר יביאו בני ישראל את המנחה בכלי טהור...", "הרי מדבר מן הבית ומן הקרבנות, שכל אלה שייך לשקלים...ובין אם אמת כוונתי שגם 'השמים כסאי' שייך לשתיהן ובין אם לא כוונתי יפה בזה, על כל פנים מוכח מדברי המרדכי שבשביל זה דיהוידע שייך לשתיהן, אין זה לבדו מספיק לדחות התדיר {הפטרת ר"ח}, שהרי הוצרך ליתן טעם משום דסליק מיניה..."; עי"ש. מסקנת הדברים היא שכיון שב"השמים כסאי" שלוש תכונות: ר"ח, שקלים ("אם אמת כוונתי") ודסליק מיניה, לכן הוראתו מוצדקת. וכן נפסק, לגבי טעות כזו, במשנה ברורה סימן תרפה סעיף א ס"ק ה' בשם השאגת אריה. "וכן הוא הדין בשבת פ' החדש, כשחל ר"ח ניסן בשבת, והקדים לקרות בפ' החודש".

אגב נעיר שלפנינו דוגמה של נוהג שנוהג רק בהצטרף מספר נסבות יחדיו: ר"ח, שקלים (או פ' החדש) ודסליק מיניה. ואכן המרדכי כתב שם, כפי שהזכרנו, שמעיקר הסברא, בשבת חנוכה ור"ח אין מפטירין בנרות דזכריה, כיון שחסר בה עניין ר"ח. אלא שהוא מביא שם, בסוף, הדעה הנגדית שמפטירין בנרות דזכריה, כפי שראינו לעיל. ודוגמה זו דומה לעניין של "מצוה קצת" שרק בהצטרף נסבות אחדות, המצוה מגיעה לסף החיוב, שעסקנו בו במאמר "מדוע אין קורין קרבן מוסף של שבת בשבת", 'הצפה' עש"ק פינחס,כ' תמוז ה-תשנ"ז, שבו יש נקודות השקה נוספות למאמר הנוכחי.

הציץ אליעזר (חלק י"ד סימן סו) דן במקרה שהובא לפניו ששכחו לקרוא פ' פרה, ונזכרו בכך למחרתו, ביום א'—האם ניתן לתקן את המעוות? הוא מאיר את העניין מצדדים רבים, כדרכו, וכדאי לעיין שם. לענייננו נסתפק בדברים הבאים. "יש לקרוא אותה [פ' פרה] בשבת הבאה עם פ' החדש, כיון שהן שייכות אחת לרעותה, ולהקדים לקרוא פ' הפרה לפני החדש: ראשית כדי שיצא זה כפי התקנה להקדים טהרתן של ישראל, ושנית בגלל ההפטרה שצריכים לקרוא לפ' החדש, ויש על כן להסמיכן אחת לשניה".

ראינו אפוא שהכלל שמפטירין בדסליק מיניה נשמר לא רק לכתחילה, אלא גם בדיעבד, במקרה של טעויות.

המהפכה של רב כהנא

בקיעים ראשונים ביישומו של הכלל מפטירין בדסליק מיניה כבר מצויים בתלמוד. במגילה לא ע"א שנינו, "חל {ר"ח} להיות באחד בשבת, מאתמול מפטירין 'ויאמר לו יהונתן מחר חדש' " (שמואל א כ י"ח), כלומר דוחים את ההפטרה שעניינה פ' השבוע, לטובת הפטרה שמזכירה שלמחרת חל ר"ת. וכן "ר"ח אב שחל להיות בשבת מפטירין (ישעיהו א י"ד) 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי' " (שם ע"ב). כבר התוס' במקום, ד"ה "ר"ח אב" מעירים "ואין אנו עושין כן, אלא מפטיר בירמיה ב ד' 'שמעו דבר ה' ', ובשבת שלפני ט' באב 'חזון ישעיהו', והטעם לפי שאנו נוהגין על פי הפסיקתא...". על כל פנים ברור שהתלמוד גורס שבשבת ר"ח אב אין קורין הפטרה מעניין פ' השבוע, אלא מעניין התקופה והזמן.

מהי פסיקתא זו? בספר המנהיג, הלכות תענית (ריש "לפני ט' באב") לרבי אברהם ברבי נתן הירחי (ע"ש עיר מולדתו לוניל—ירח), הידוע בכנויו "אבן הירחי", מהמאה האחרונה לאלף החמשי (המאה ה-12): "שנינו בפסיקתא, מבראשית עד י"ז בתמוז מפטרינן לעניין הפרשיות דומה בדומה {שההפטרה בנושא של

הפרשה}; משם ואילך, הכל לפי הזמן ולפי המאורע: תלתא דפורענותא, ושבע דנחמתא, ותרתי דתיובתא {תשובה: שובה; ודרשו בצום גדליה}". נוסחים דומים, או חלקים ממנו, באבודרהם, מחזור ויטרי, טור או"ח סוף סימן תכח, שו"ת אבקת רוכל סימן כח ד"ה "ועוד יש לומר", שו"ת הרא"ם סימן ז, ומקומות נוספים. לכאורה נראה שזו לשון הפסיקתא עצמה, אך היא לא נמצאת בפסיקתא לפנינו.

מדובר במדרש העתיק פסיקתא דרב כהנא, המיוחס לאמורא רב כהנא הראשון, תלמידו של רב ור' יוחנן, ולא בפסיקתא רבתי ("ופסקה רב כהנא"—במרדכי במגילה שם). באבודרהם: "ואומר במדרש על דרך צחות", שז' דנחמתא בנויים בעצמת נחמה עולה, כדרך המנחמים לנחם מעט מעט. בתחילה אומר ה' לנביאים נחמו נחמו עמי, ועל זה משיבה כנסת ישראל ותאמר ציון עזבני ה', כלומר איני מתפייסת מנחמת הנביאים, והנביאים חוזרים ואומרים לה' עניה סערה לא נוחמה, כלומר שכנסת ישראל לא נתפייסה, ועל זה חוזר ה' ואומר אנכי אנכי הוא מנחמכם, ואומר עוד רני עקרה , ואומר קומי אורי, ועל זה משיבה כנסת ישראל בהפטרת נצבים (נצבים-וילך אם ר"ה חל ביום ה' או ז', שאז ורק אז אין שבת בין יוה"כ וסכות), שוש אשיש בה', כלומר עתה יש לי לשוש ולשמוח כי תגל נפשי באלקי וגו'. דברים דומים במחזור ויטרי ועוד.

אכן, תוכן המובאה "מבראשית עד י"ז בתמוז מפטרינן..." איננו תואם כלל את התוכן המדרשי של הפסיקתא, שלא כלולים בה דינים, ואף אין בה כל התיחסות להפטרות, אלא אליבא דהגאון מהרש"ל ראפפורט, הכותב בספרו "ערך מלין" שהמלה "פסיקתא" היא מעניין "הפטרה וסיום". ייתכן ופירוש זה נראה קצת קשה, כי בפסיקתא כגון "ויהי ביום כלות משה" (קריאה לחנוכה), ארבע פרשיות, "ויהי בחצי הלילה", "ויהי בשלח", "בחדש השלישי", הדרשות אינן נוגעות להפטרות של קריאות אלה, ולגבי פסיקתא כגון "את קרבני לחמי" והעומר, לא שייך בהן הפטרות. אך יש בה פסקא לכל אחת מ-דש"ח, נו"ע, אר"ק, שד"ש, ראשי התבות של דברי ירמיהו, שמעו דבר ה', חזון, ... , שוש אשיש, דרשו, שובה. הראשונים טבעו צופן זה, לאזכר ההפטרות הנשענות על פסיקתא אלה, בהן דרשות על נבואות אלה. (למען הדיוק, אין פסקא "חזון" אלא "איכה", ובה דרשות על מגילת איכה, אך גם דרשה על הפסוק "איכה היתה לזונה..." מהפטרת חזון.)

נראה הדבר שהמובאה "מבראשית עד י"ז בתמוז מפטרינן..." היא לשון הראשונים, והיא על פי הפסיקתא, אך אין הכוונה שהלשון עצמה מצויה בפסיקתא. ואכן מצאתי מעין דברים אלה בהערות על ספר המנהיג שם, של הרב יצחק רפאל שההדיר ספר זה (מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח (1978)). עיין גם בשנויי נוסחאות שם. {בהקדמתו מאירת העיניים לפסיקתא דרב כהנא, הוצאת "מקיצי נרדמים", מביא החכם שלמה בובר (סבו של מרטין בובר) המובאה "מבראשית עד י"ז בתמוז מפטרינן..." מספר פעמים, אך איננו מעיר שהמובאה לא מצויה בנוסח הפסיקתא שהוא ההדיר, והוא גם לא הכניס אותה לרשימת המובאות של הפסיקתא שאינן לפנינו. נראה שאף הוא סבר שהראשונים לא ציטטו את הפסיקתא אלא הסיקו מהמבנה שלה על הפטרות אלה של ג' דפורענותא, ז' דנחמתא ותרתי דתיובתא, אם כי איננו כותב זאת. גם ב"הגהות והערות" בטור שם, הוצאת שירת דבורה, תשנ"ג, אין התיחסות לכך שלשון המובאה לא נמצאת לפנינו.}

הפסיקתא פוגעת פגיעה רבתי בכלל מפטירין בדסליק מיניה. ויש להבין את העניין על פי שו"ת אבקת רוכל שם: "...וכן בר"ח אלול שחל להיות בשבת {דהיינו ל' מנחם אב}, היה ראוי להפטיר 'השמים כסאי' כמו שגזרה הגמרא (מגילה לא ע"א), ואין אנו מפטירין אלא באחד משבע דנחמתא כדברי פסיקתא. והטעם,

לפי שאין דברים אלו תלויים בדבר אסור והתר, הרשות בידינו לקרות או להפטיר כדברי מי שנראה לנו שהוא יותר נכון, ואעפ"י שהוא נגד התלמוד...". וכיוצא בזה בהמשך המרדכי שם: "...ועוד יש הרבה שמניחין התלמוד ועושין על פי המדרש, שהרי קאמר בשמעתא (מגילה לא ע"א), בתעניות קורין ברכות וקללות, ואנו נוהגין לקרות ויחל על פי מסכת סופרים..." (פרק י"ז הלכה ז'; ואולם, יש גירסאות אחרות של מס' סופרים, בהן ההלכות מפוסקות אחרת, ולכן עניין זה מופיע בהלכה אחרת; מובא גם באבקת רוכל שם). הבית יוסף בטור או"ח תכה ד"ה "ומ"ש רבינו" כותב ברוח זו, לשיטתו, אך נראה שהיתה לו גירסא שונה במקצת בדברי המרדכי האלה. גם בשו"ת הרא"ם שם המסקנה שבר"ח אלול שחל להיות בשבת מפטירין בז' דנחמתא ולא 'השמים כסאי'. וקצת בדומה לדבריו של האבקת רוכל הוא אומר: "דע שאין זה תלוי אלא במנהג, לפי שעניין ז' דנחמתא לא הוזכר בתלמוד הבבלי כלל, ועניין שבת ור"ח הוזכר בפירוש שמפטירין 'והיה מדי חדש בחדשו'...".

לא הכל מסכימים ש"השמים כסאי" או "מחר חודש" נדחים מפני הפטרת "עניה סערה". עיין, לדוגמה, בהמשך המרדכי שם (בו מובאות שתי הדעות), בטור תכה ובבית יוסף שם (שתי הדעות), וכן בקיצור ש"ע (סימן קכח סעיף ד'), שבו מוצע שילוב הפטרות כדי לפתור את הבעייה. (בעל קיצור ש"ע הרבה לעסוק בענייני ספר תורה והפטרות. בין השאר הוא חיבר הספר רב ההשפעה "קסת הסופר", שעל פיו בספרי התורה הלא תימניים נכתב "ויהי כל ימי נח..." (בראשית ט כ"ט); שאילו בתימניים כתוב "ויהיו כל ימי נח..."). וכן ברמ"א סימן תכה סעיף א (עיין במשנה ברורה שם ס"ק ז'). בחלק מהמקורות הנ"ל גם דיון על ההפטרה שיש להפטיר בה בר"ח אב שחל להיות בשבת.

בסוף עניין זה עוד נזכיר שבשלהי ספר אהבה מונה הרמב"ם סדר ההפטרות, ובהן הפטרות "דומה בדומה" במקום ג' דפורענותא וז' דנחמתא, אלא שהוא כותב בסוף, "וכן נהגו רוב העם להיות מפטירין בנחמות ישעיהו מאחר תשעה באב עד ראש השנה". הוא מונה שבע הפטרות אלה, ומקדים קומי אורי לרני עקרה. שנויים אחרים בהפטרות וסדרן מסוכמים בטוב טעם בסוף הכרך המכיל הערך "הפטרה" באינציקלופדיה התלמודית.

התפשטות המהפכה

במרדכי במגילה שם, מובא בשם הראבי"ה, שבשבת ששתי פרשיות מחוברות יחד, מפטירין בהפטרה של פ' ראשונה, "לפי שיש בכל הפטרה ראשונה מעין פ' ראשונה ושניה, כגון נעמן {הפטרה של פ' תזריע, מלכים ב ד...}". אך לאחר מכן הוא מביא המנהג להפטיר ההפטרה של הפ' השניה, לבד מאחרי מות-קדשים, בה מפטירין "הלא כבני כשיים" (עמוס ט ז', הפטרת אחרי מות לפי אחד המנהגים), כי הפטרת קדשים "התשפט התשפט" (יחזקאל כב א', הפטרת קדשים לפי אחד המנהגים—עיין ברשימת ההפטרות באינציקלופדיה התלמודית שם) מזכירה מתועבות ירושלים. גם באבודרהם, שחי כמאה שנים אחרי המרדכי, מוזכרים שני המנהגים. ובשילהי אהבה כותב הרמב"ם: "כל שבת שקורין בה שתי פרשיות, מפטירין בה מעניין פרשה אחרונה; וזו המנהג ברוב המקומות". גם בשו"ת התשבץ שם מובא שמפטירין בהפטרה של פרשה שנייה. וכך כותב הרמ"א בתכח סעיף ח, "מלבד באחרי מות וקדשים", כמו במרדכי.

יש כאן אפוא כעין הסכמה כללית לכבד את הכלל "בדסליק מיניה" כשיש שתי פרשיות מחוברות. האם הכלל נשמר גם בקריאה משני ספרים? לא ולא. במועדות אנו קורין בספר השני קרבן היום, אך מפטירין מענייני החג. כגון בשביעי של פסח קורין שירת הים, בספר השני "והקרבתם", ומפטירין בשירת דוד (שמואל ב כ"ב), שהיא מעניין הספר הראשון. וכן בשבועות (ביום הראשון) מפטירין במעשה מרכבה

(יחזקאל א) ולא מקרבן היום, וכו'. בהפטרה של יום ראשון של סכות (זכריה יד) מוזכר חג הסכות שלוש פעמים, וכך ההפטרה קשורה הן ליום והן לקריאה בספר הראשון, שהיא בחגים בפ' אמור, אך אין היא קשורה ישירות לקרבן היום. ואם כי יש מקום לקשר בין קרבן היום לבין ההפטרה במועדות, הרי זה קשר של דיעבד, והקשר הישיר הוא לקריאה בספר הראשון דוקא.

אלא שהקריאות וההפטרות של החגים כבר מנויות בשלהי מסכת מגילה, ואילו הקריאות בקרבן היום הן מתקנות הגאונים, אם כי ניתן להסמיכן על התלמוד (תענית כז ע"ב, מגילה לא ע"ב). בעוד ש"הפגיעה" של רב כהנא בכלל "בדסליק מיניה" היא "פגיעה ישירה": חילוף הפטרות "דומה בדומה" בהפטרות "לפי הזמן ולפי המאורע", הרי במועדות הפגיעה עקיפה: הקריאה וההפטרה המקוריות נשמרו, אלא שביניהן נוספה קריאה חוצצת, שבעטייה הכלל מופר בעל כרחנו. רק הקריאה בקרבנות החג בחוה"מ סכות מוזכרת בתלמוד (מגילה לא ע"א), ואכן המפרשים הביאו מספר טעמים לקשרים בין הקרבן של שבעים פרים, שהם כנגד שבעים אומות, לבין ההפטרה של מלחמת גוג ומגוג (יחזקאל לח י"ד–לט ט"ז) בשבת חוה"מ סכות, ואין כאן מקום להאריך. ייתכן שהקריאה של הפטרת העצמות היבשות (יחזקאל לז א' – י"ד) בשבת חוה"מ פסח ומלחמת גוג ומגוג בשבת חוה"מ סכות, ששתיהן נוגעות לגאולת ישראל, משקפת את מחלוקת ר' אליעזר ור' יהשע בר"ה י ע"ב, האם בתשרי או בניסן עתידין להיגאל, ואנו נוהגים כאן לפי שניהם (עיין גם ערך 'הפטרה' באינציקלופדיה התלמודית). אולי זה דומה לתפילה "לשנה הבאה בירושים" שאנו אומרים בתשרי (מוצאי יוה"כ) ובניסן (ליל הסדר),כדי להזכיר הגאולה בחדשי הגאולה.

מחלוקת ר' אליעזר ור' יהשע בר"ה שם נוגעת גם לתיארוכים אחרים, כגון שר' אליעזר אומר שבתשרי עתידין להיגאל, ואילו ר' יהשע אומר שבניסן עתידין להיגאל. מדוע במחלוקת זו אנו משתדלים לקיים גם את דעתו של ר' אליעזר (כגון: "דרבי זירא אמר לתקופה, ורבי אליעזר היא, דאמר בתשרי נברא העולם": ר"ה ח ע"א; "כמאן מצלינן האידנא 'זה היום תחילת מעשיך, זכרון ליום ראשון' — כמאן? כרבי אליעזר, דאמר בתשרי נברא העולם": שם כז ע"א [עיין תוספות שם]), שהרי ר' אליעזר שמותי (שנידוהו) או שמתי (מתלמידי שמאי), כגירסת הירושלמי? על כך אמרה בתי מרת יעל קליין, אשת חיל, ליד שולחן ליל שבת, שהרי לעתיד לבוא תהיה הלכה כבית שמאי, ובמחלוקת כאן יש מרכיבים של עבר וגם של עתיד, כגון הגאולה העתידה, ולכן אנו משתדלים לנהוג גם כר' אליעזר. האימרה שלעתיד לבוא הלכה כבית שמאי היתה שגורה בפי אבי מורי החבר רבי יואל בן אביעזרי הלוי זכר צדיק לברכה, ומכאן שהיא שגורה גם בפי. אך ייתכן שבתי שמעה עליה לראשונה בבית הספר. העובדה שבמחלוקת זו אנו משתדלים שלא לדחות להלכה את דברי ר' אליעזר משתקפת בספרות ראשונים ואחרונים לדורותיה, ואין כאן מקום להאריך. הרב שמואל אשכנזי שליט"א, 'האינציקלופדיה המהלכת', כפי שמכנים אותו חבריו, מנקיי הדעת שבירושלים, הביא לידיעתי שב'תורה אור' בריש פרשת חקת, האימרה הזאת מובאת בשם האר"י ז"ל.

אנו רואים אפוא, בסיכום ביניים, שלא רק מי"ז בתמוז ואילך הכלל מופר, אלא גם מבראשית עד י"ז בתמוז: בהפטרת "מחר חדש", וזאת עפ"י התלמוד עצמו, וכן במועדות עפ"י תקנת הגאונים. האם אלו כל "ההפרות"?

לא. בשבת הגדול מפטירין "וערבה לה' " (מלאכי ג ד'), שאף היא הפטרה של "לפי הזמן ולפי המאורע", הדוחה את הפטרת פ' השבוע. נראה שהמקור להפטיר "וערבה" בשבת הגדול הוא בספר הפרדס (גם מכונה "פרדס הגדול") לרש"י. וכך נאמר ביחווה דעת חלק א סימן צא, "...יסוד המנהג להפטיר "וערבה" בשבת הגדול בספר פרדס הגדול לרש"י (סימן כה) ובאור זרוע חלק ב (סימן שצג)...". אמנם לפי הגאון רבי יצחק

פלאג'י אין מפטירין "וערבה" באיזמיר. אך ברוב המקומות נוהגין כן, בין כשחל ערב פסח בשבת, ובין כשהוא חל ביום אחר (עיין גם אגרות משה חלק או"ח סימן ל"ו, בו מנהג זה מוזכר אגב אורחא). דיון מקיף בשאלה אם מפטירין "וערבה" דוקא/רק בע"פ שחל בשבת ביביע אומר חלק ד או"ח סימן לט. עיין גם יחווה דעת חלק א סימן ג.

הפטרות בנסיבות פרטיות

בנוסף לכל הפגיעות הנ"ל בכלל "בדסליק מיניה", יש גם פגיעה מכוון בלתי צפוי לכאורה: נסיבות פרטיות, הן ענייני שמחה והן ענייני שמחות.

יש מקומות בהם נהגו להפטיר "שוש אשיש" (ישעיהו סא, הפטרת נצבים) כשיש חתן בביהכ"נ. כך מובא במרדכי במגילה שם, הכותב שהפטרת חתן אינה דוחה הפטרת ר"ח וערב ר"ת. גם הרמ"א ב-תכח סעיף ח כותב שבשבת חתונה קורין "שוש אשיש", והוא מונה ההפטרות הדוחות אותה והנדחות מפניה (מוזכר קצרות גם ברמא ב-תכה סעיף ב).

מנהג גאונים להפטיר "גלה כבוד מישראל" (שמואל א ד, בענין מות עלי ושני בניו חפני ופנחס; וארון האלקים שנשבה) בשבוע שנפטר בו חכם. וכן מובא בבית יוסף יו"ד שד"מ, ד"ה "נשאל מרבינו": "...א"ר סעדיה, בשבת {בשבוע} שמת בתוכה חכם מפטירין גלה כבוד מישראל". המנהג מובא גם בשו"ת חכמי פרובינציה חלק ב סימן מב, שם יש השואה בין הפטרה זו להפטרת "מחר חדש", שכן שתיהן אינן מעניין היום. אך ייתכן ומנהג זה עבר מן העולם.

באבודרהם: "כתב רבינו סעדיה, שבת שיהיה בו הספד לחכם, מפטירין פרשת 'גלה כבוד מישראל'. ומצאתי כתוב בתשובת שאלה להר' שמואל ב"ר גרשון וזה לשונו: ומה שהוגד לך כי כשנפטר הרמב"ם ז"ל, שנכנסו הקהל לבית הכנסת וקראו ברכות וקללות, והפטירו בנביא 'משה עבדי מת' (יהושע א), כן שמענו גם כן. גם אבא מורי ז"ל כתב בהלכות אבל ששמע כי שנפטר רבינו שרירא, אביו של רבי האי, קראו באותו שבת בפרשת 'יפקד ה' אלקי הרוחת לכל בשר' וגו' {במדבר כז ט"ז, בפ' פינחס}, והפטירו ויקרבו ימי דוד למות {מלכים א ב; וזו אינה הפטרת פינחס לשום מנהג}. ובמקום פסוק 'ושלמה ישב על כסא דוד' (שם י"ב), קראו והאי ישב על כסא שרירא אביו ותכן מלכותו מאד".

העדנה לכלל בדסליק מיניה החבויה במוקד המהפכה

בסיכום, חז"ל קבעו הרבה חריגות מהכלל "מפטירין בדסליק מיניה", כגון הפטרות "מחר חדש", הפטרת שבת הגדול, מועדות שבהם מוציאין שני ספרים, ג' דפורענותא, ז' דנחמתא, תרתי דתיובתא, חתן והספד, ואף כנגד סדר הקריאות וההפטרות שהובאו בגמרא. והטעם לפי שאין דברים אלה תלויים בדבר איסור והיתר, הרשות בידי חז"ל לקרות או להפטיר כדברי מי שנראה להם יותר נכון. אך בשאר שבתות השנה הכלל תקף, ונשמר בקפידה, עד כדי שינוי ההפטרה במקרה של שגיאה בסדר הקריאה.

לאחר שליווינו את הכלל ועקבנו במדת-מה אחרי נפתולי השנויים שעם ישראל הטביע בו, נראה לבסוף שחז"ל בכל זאת חתמו את חותם הכלל אף בדוגמאות הבולטות ביותר שמכחישות את הכלל, הלא הן ג' דפורענותא וז' דנחמתא, וזאת ב"דלת האחורית". בהפטרה האחרונה של ג' דפורענותא, בשבת חזון, אנו קוראים "איכה היתה לזונה קריה נאמנה..", וזאת כנגד הפסוק באותה פ' שבוע, פ' דברים, "איכה אשא

לבדי, טרחכם ומשאכם וריבכם". ואילו בפ' נצבים, כאשר כנסת ישראל שומעת שה' מבטיח לה "...כי ישוב ה' לשוש עליך לטוב כאשר שש על אבותיך", היא נענית לה' בהפטרה המסיימת של ז' דנחמתא, ברגע של שיא הנחמה, ומכריזה תוך שמחה ודבקות ללא מצרים: שוש אשיש בה', תגל נפשי באלוקי, כי הלבישני בגדי ישע, מעיל צדקה יעטני, כחתן יכהן פאר, וככלה תעדה כליה" (ישעיהו סא י'). ונזכה לחזור בתשובה שלמה בפתחן של "תרתי דתיובתא", שאז תתקיים בנו במהרה בימינו גם המשך הנבואה (שם סו י'): "שמחו את ירושלם וגילו בה כל אהביה, שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה". (פקס לתגובות: 08-9342945)

(עדכון של מאמר שהופיע ב'הצופה' ערש"ק פ' נצבים-וילך, כ"ד אלול ה-תשנ"ז, Sept 26, 1997)